

**XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARIDAGI
MA'RIFATPARVARLIK G'OYALARI**

JUMMAYEV HUMOYIDDIN TURSOAT O'G'LI

TDTr.U talabasi

Ilmiy raxbar: Salimov Baxriddin Lutfullaevich

Annotatsiya: XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda ma'rifat sohasida buyuk allomalar yetishib chiqqanlarki, ular ham davr talabidan kelib chiqib, o'z xalqini ma'rifatga chorlaganlar. Ularning eng ko'zga ko'ringanlari: Berdimurod Berdaq, Muqimiy, Furqat, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar, Zavqiy, Sattorxon, Isoqxon va boshqalar edilar. Jadidchilarning asosiy maqsadi, xalqimizni ma'rifat maskanlaridan foydalanishga undab, ularni dunyoviy bilim olish uchun chorlagan edilar.

Kalit so'zlar: Alloma, ma'rifat, ta'lim, yangilik, mamlakat, taraqqiyot.

Abstract: In the second half of the 19th century, great intellectuals emerged in the field of enlightenment in Central Asia, who called their people to enlightenment based on the demand of the time. The most prominent of them were: Berdimurad Berdak, Muqimi, Furqat, Kamil Khorazmi, Avaz O'tar, Zavqi, Sattarkhan, Isaqkhan and others. The main goal of the Jadidists was to encourage our people to use the places of enlightenment and invite them to get worldly knowledge.

Key words: Alloma, enlightenment, education, innovation, country, development.

XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda ma'rifat sohasida buyuk allomalar yetishib chiqqanlarki, ular ham davr talabidan kelib chiqib, o'z xalqini ma'rifatga chorlaganlar. Ularning eng ko'zga ko'ringanlari: Berdimurod Berdaq, Muqimiy, Furqat, Komil Xorazmiy, Avaz O'tar, Zavqiy, Sattorxon, Isoqxon va boshqalar edilar. Yuqorida nomlari zikr qilingan ma'rifatparvarlar bosqinchilikning birinchi paytlarida ruslar hayotiga ijobiy munosabatda bo'lgan

bo'lsalar ham, keyinchalik ma'rifatparvarlik sohasidan o'tib endi demokratik, ya'ni adolatli hayot targ'ibotchilari bo'lganlar. Bo'lmag'ur ba'zi mahalliy xonlarni kirdikorlarini va bosqinchilar faoliyatini ham qoralay boshlagan edilar. O'sha paytda mustamlakachilikka qarshi fikrlar o'rta tashlanayotgan edi, lekin ta'kidlash lozimki, O'rta Osiyoda ma'rifatparvarlar ham ijtimoiy tuzum sir asrorlarini ko'proq targ'ib qilishga moyil edilar. Xalq o'rtasidagi falsafiy jihatlar nisbatan ikkinchi o'ringa tushib qolgan edi. Ma'rifat orqali feodal jamiyatning kirdikorlarini ochish, ularga qarshi kurashish odat tusiga kirgan edi. Bu davr ma'rifatparvarlari hatto podshoh va hokimlarni ma'rifat tarqatishga chorladilar, ularning bu sohadagi kamchiliklarini ayovsiz tanqid qildilar. Umuman bu davr ma'rifatchilari davlat tuzumini isloh qilish kerakligini ko'proq o'rta qo'ydilar. Uni demokratlashtirishni targ'ib qilib chiqdilar. Ularning fikricha, ba'zi xonlik, amirliklar tuzumlari o'zboshimchalik, qonunsizlik va poraxo'rlik makonidir. Binobarin, ilm va din, madaniyat sohasidagi g'amxo'rlik yetarli emasligini e'tirof etdilar. Shunday bo'lsada, bu davr allomalari asarlarida umuminsoniy falsafiy sohalar mavjud bo'lib, xalqqa xizmat qilish esa ma'naviyat yo'llari orqali qo'yilishi kerakligi ta'kidlangan. Masalan, Berdaq insonni vatanparvar bo'lishiga, mehnatkash bo'lishiga, halol, beg'araz, haqiqatgo'y bo'lib, qadr qimmatini e'zozlashga chaqiradi. O'zining asarlaridan birida:

Ishni ishla, tug'ilgan el uchun,
Jonimgi ayama, elda er uchun,
Kindik qoni tomgan aziz yer uchun,
O'lib ketganingcha xizmat yaxshiroq,
deb ta'kidlagan.

Sattorxon allomaning fikricha, jamiyat rivojlanishining asosi ilm va fikrdir. Demokratik jarayonlar soxta bo'lmasligi lozim. Bu o'rinda allomaning chorizm tomonidan mahalliy joylarda o'tkazgan saylovlarini tanqid qilishi bejiz emas edi. Sababi, o'tkazilgan saylovlar adolat nuqtai-nazaridan bo'lmasdan, balki, adolatsizlikka asoslangan edi.

Mutafakkir Furqat ham o'zining ilg'or fikrlari bilan ajralib turadi. O'sha davrdagi xon va beklarning o'zaro urush va nizolarini ma'rifat orqali qoralagan.

O‘zbekiston xalqini ilm va fan yutuqlariga ergashtirib, jaholat, zulmatdan yorug‘lik dunyosiga olib chiqish mumkinligini ko‘proq ta’kidlagan. Sattorxon va Furqatning ilg‘or fikrlari o‘z zamondoshlari Muqimiy, Zavqiy, Anbar Otin kabi ma’rifatparvarlar tomonidan qo‘llab quvvatlandi. Bu allomalar ham xalq ommasini ma’rifatparvar bo‘lishga chaqirdilar. Aholini nochor ahvoldan qutqazishni birdan-bir yo‘li boylar va ruhoniylarning o‘zboshimchaligini tugatishda, deb bildilar. Boylar ayshu ishratda yashab, mehnatkash dehqonlar va ishchilar zulmatda qolganligini oshkora aytdilar. Ular ezuvchilarni fosh qildilar. Ularning ta’kidlashicha, zulm va jazodan qutilishning yo‘li aql va idrok, ma’rifatdir. Jumladan, Zavqiy ta’limotida ham «dono va ma’rifatparvar» hukmdorlar haqida jiddiy fikrlar berilgan. Uning fikricha, adolatli jamiyat qurish faqat hukmdorlarga bog‘liq. Hukmdor xudbin, bilimsiz bo‘lsa mamlakat vayronaga aylanadi. Dono, odil va ma’rifatli kishilar hokimiyatni boshqarsa ahvol mushkul bo‘lmaydi. Mazkur ma’rifatchilar ta’limoti O‘rta Osiyo davlatchiligi va jamiyat taraqqiyotiga katta ta’sir etibgina qolmadi, balki xalqni siyosiy ongini rivojlanishiga ham yordam beradi. Bu jarayonni XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida O‘rta Osiyoda keng tarqalgan jadidchilik (jadidchilik so‘zi, arabcha so‘zdan olingan bo‘lib yangi demakdir), faoliyatining avj olganligida ko‘ramiz.

Jadidchilarning asosiy maqsadi, xalqimizni ma’rifat maskanlaridan foydalanishga undab, ularni dunyoviy bilim olish uchun chorlagan edilar. Ming afsuslar bo‘lsinki, ma’rifatchilarning ko‘pchiligi ilg‘or fikrlari uchun quvg‘in qilindilar, otib o‘ldirildilar. (Bu o‘rinda biz tarix fanlari doktori Islom Yo‘ldoshevning «Istiqlolga intilgan qalblar nidosi» (T. 1993), nomli o‘ta dolzarb asarini o‘qishga tavsiya etamiz).

XX asr boshida rus tarixchilari O‘rta Osiyo xalqlari haqida fikr bildirib ularni g‘irt savodsizdir, deb ma’lumot berishgan. Jumladan, o‘zbek xalqining 98 foizi, qirg‘izlar, qozoqlar, tojiklarning 100 foizi savodsiz degan xulosaga kelishgan, vaholanki, yuqoridagi fikrlardan xulosa qilishimiz mumkinki, xalqimiz o‘tmishda ham savodlilikka intilgan, ma’rifatga erishishning turli vositalaridan foydalanganki, natijada buyuk allomalar yetishib chiqqan, o‘quv muassasalari,

bilim maskanlari, madrasalar tashkil etilgan. Hali 1894 yildayoq maktab va madrasalar soni 6445 ta bo'lgan bo'lsa, 1913 yilga kelib ularning soni 8000 ga yaqinlashgan edi.

Birgina Xiva xonligi hududida 2000 dan ziyod maktab 132 ta madrasa ish yuritgan, Qo'qonda 182 ta madrasa, 1709 ta maktab, Samarqandda 250 ta masjid, 40 madrasa, Buxoroda 400 masjid va maktab, 350 ta madrasa, Toshkentda 300 masjid, 60 ta maktab va 18 ta madrasalarda xalqimizning minglab yoshlari ilm olganlar, ma'rifatli bo'lganlar.

Ma'rifatli bo'lishni «Taraqqiy», «Xurshid», «Tujor», «Samarqand», «Oyna», «Buxoroiy Sharif», «Umid» kabi gazetalar orqali amalga oshirganlar. Ularning mazmuni sharqona ma'naviyatimizga, qadriyatlarimizga, falsafamizga e'tiborni qaratilgan. Xalqimiz o'rtasida shuhrat topgan dostonchilik, adabiyot, san'at, baxshichilik sohalari ham mahalliy joylarda ma'rifat uchun xizmat qilgan. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, ma'rifat rivojlanishi insonlarning falsafiy fikrlariga ta'sir qilmay iloji yo'q edi.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi jadidchilik ma'lum ma'noda stixiyali tarzda bo'lgan bo'lsa XX asr boshlarida esa uyushgan guruhlar paydo bo'lib ularning dunyoqarashi tubdan farq qilar edi. Ana shunday guruhlarning vakillari: Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li, Maxmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jaev, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Abdurauf Fitratlar edi. Turkistonda jadidchilikning otasi Mahmudxo'ja Behbudiy hisoblangan, chunki u kishi jadidchilikni birlashtiruvchigina emas, balki jipslashtiruvchi o'rinini olgan.

Jadidchilikning g'oyalari Rossiyadagi «Narodnichestvo» tashkiloti kabi tor g'oyalar asosida emas balki, ijtimoiy jihatdan boy va rangbarang g'oyalar asosida tuzilgan edi. Ularning g'oyalarida jamiyatni to'lqinlantiradigan, harakatga keltiradigan vazifalar qo'yilgan edi. Ma'naviy yuksaklikka erishish, dinning mohiyatini to'g'ri anglab yetish, huquqiy, iqtisodiy demokratik jarayonlarni tezlashtirish, taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga chiqish sohalari markaziy o'rinlarda edi. Ayniqsa milliy o'zlikni yo'qotmaslikka, uning rivojlanishini ta'minlash maqsad edi.

Ta'kidlash lozimki, 1905 yil Rossiya burjua revolyusiyasi Turkiston jadidchiligiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli, ularning faoliyatida mamlakatdagi taraqqiyotni islohotchilik yo'li bilan rivojlantirishni o'ylaganlar. Toshkentda Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Ismoil Obidov, Ubaydulla Xo'jaev, Samarqandda Behbudiy, Hojimuin, Akobir Shomansurzoda, Saidahmadxo'ja, Siddiqiy, Namanganda Nosirxon to'ra, Qo'qonda Obidjon Maxmudov, Ashurali Zohiriy va Po'lat Soliev degan jadidlar qizg'in ish olib borganlar. Ular tinch yo'l bilan namoyishlar uyushtirishga, Davlat dumasida ochiq chiqishlar bilan qatnashishga, Chor hukumatidan o'z xalqi manfaati uchun siyosiy yon berishlarini talab qildilar. Ammo, Chor Rossiyasi bu talablarga turli nayranglar bilan rad javobini beradilar. Boz ustiga, Panturk, Panislomizm g'oyalarining mutlaqo qoralab, uning zararliligi haqida bo'htonlar uyushtiradilar. Shuning uchun ham, o'sha paytda jadidlarning birlashishi zururiyati tug'ildi. Natijada Behbudiy «Xurshid» gazetasida maqola bostirib yagona musulmonlar partiyasini tuzishni taklif qilgan edi. 1905 – 1917 yillar jadidlar uchun ham sifat ham miqdor jihatdan o'sish davri bo'lgan va mustahkamlangan shu davrlarda jadidlarning mustamlakachilikka qarshi harakatlari ham sezilari darajada bo'lib, Chor Rossiyaning agenturasi undan xabardor bo'lib turgan. Jadidlar birinchi jahon urushi yillarida ham davlatning boshqarishning parlamentar monarxiya tuzumi, fuqarolarning davlatni idora qilishda qatnashishlari, mahalliy tub aholining haq - huquqlarini kengaytirilishi, asosiy demokratik jarayonlarni ta'minlash milliy matbuot erkinligiga erishish kabi siyosiy talablar bilan chiqqan edilar. Ular Rossiyadagi fevral inqilobi yangi davlat tuzumidan so'ng Rossiya federativ davlatidan ko'pgina yengilliklar olish uchun umid qilgan edilar. Shulardan biri Turkistonning muxtoriyatga erishishni amalga oshirish edi. Afsuski, voqealar natijasi bunday o'zgarishga olib kelmadi. Turkiston Rossiyaga qaramligicha qolaveradi.

Jadidlar vakillari haqidagi qisqacha sayohatni yakunlar ekanmiz, tahlil shuni ko'rsatadiki, jadidlarning barchasi ham ezgu niyatlar asosida harakat qilganlar, xalq manfaatini ko'zlab ishlaganlar. Shu sababli, ham aytish mumkinki,

jadidlar faoliyati jamiyat, millat, Vatan taraqqayotiga loqayd bo‘lmagan har bir insonga namunadir.

REFERENCES

1. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Севинч Акмаловна Тоғаева. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 52-55.
2. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Шавкатова Сарвинозхон Лазиз кизи. РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 60-63.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Ўралова Дилноза Орифбой кизи. РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 56-59.
4. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдусатторов, Фатхулла Хайрулла Ўғли, & Ганибоев, Дилмурод Анваржон Ўғли (2023). ТЕНГЛИК ВА БАХТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРДА ТУТГАН ЎРНИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 16-21.
5. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдухоликов, Диёрбек Сайрбек Ўғли, & Комилов, Фарходжон Абдусамин Ўғли. (2023). ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ВА ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ МУҲИМ ОМИЛЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 41-46.
6. Салимов, Б. Л., Файзиев, С. Ф., & Курамбаев, Ж. (2022). ЕВРОПА ОЛИМЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАДОРЛИГИНИНГ ТАҲЛИЛИ. Journal of Integrated Education and Research, 1(6), 44–50.